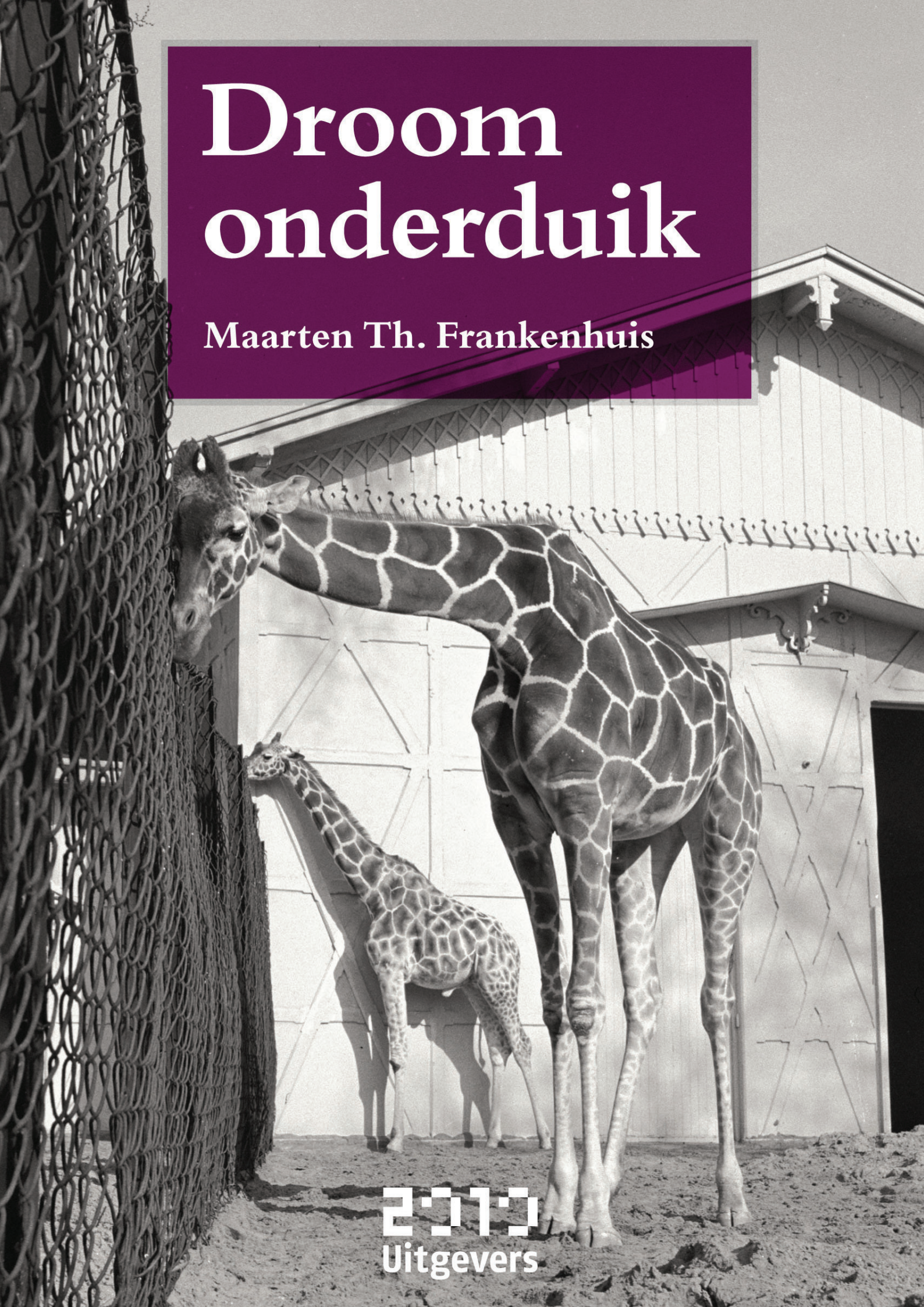

Droom onderduik

Maarten Th. Frankenhuis

2013
Uitgevers

Deze bijlage hoort bij het boek *Droomonderduik* van Maarten Frankenhuis, een uitgave van 2010 Uitgevers.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) van deze uitgave ten behoeve van commerciële doeleinden dient men zich te wenden tot de uitgever.

Artis tijdens de Tweede Wereldoorlog

Bijlage bij het boek *Droomonderduik*

Maarten Th. Frankenhuis

© Maarten Frankenhuis, 2010 Uitgevers, Rotterdam 2012

Basisontwerp: Studio Klaster, Rotterdam

Redactie en eindredactie: Heribert Korte, Enzodus bv, Delft

Foto boekcover: Philip Mechanicus / Hollandse Hoogte

Zetwerk: Manipal Digital Systems, India

Postbus 84049 | 3009 CA Rotterdam | info@2010uitgevers.nl | www.2010uitgevers.nl

ISBN 978 94 90951 07 8

Inleiding

Het lijkt alweer lang geleden dat de Tweede Wereldoorlog ook voor Nederland een realiteit is. De vijandelijke inval, de capitulatie en de bezetting met haar catastrofale gevolgen voor de bevolking en haar have en goed, ze zijn tot in het kleinste detail toevertrouwd aan papier en vullen kilometers boekenkast en archiefkast. Echter, de lotgevallen van een bijzondere bedrijfstak in oorlogstijd, de dierentuinen, zijn tot op heden nauwelijks belicht. Daarom belicht ik hier de situatie in de hoofdstedelijke dierentuin Natura Artis Magistra, in de volksmond Artis geheten.

De informatie over het dagelijks leven in Artis presenteer ik aan de hand van hoofdstukken uit boeken over Artis, enkele oude krantenartikelen en veel herinneringen, vooral van drs. Jan Overgoor, in de oorlog hoofd administratie en vanaf 1948 tot 1977 adjunct-directeur-econoom; van de oud-oppasser Cor Wiers, die als 14 jarige in maart 1939 in dienst treedt van het Genootschap; en van Lily van Nieuwenhoven-Sunier, de dochter van de toenmalige directeur. Het is zonder twijfel aan het unieke team van de directeur van Artis, de heer Sunier, het hoofd administratie, de heer Overgoor, de inspecteur levende have, de heer Portielje, en de dierenarts, de heer Folmer, te danken dat Artis gedurende de Tweede Wereldoorlog blijft voortbestaan en honderden mensen behoedt voor deportatie en hongerdood. Mijn boek *Droomonderduik* is een hulde aan hen en vooral een hulde aan de tientallen anonieme medewerkers van Artis. Onbaatzuchtig en met grote volharding verzorgen ze 'hun' dierentuin en onderduikers terwijl ze zelf gevaar lopen om te worden opgepakt voor de Arbeitseinsatz, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Slavenarbeid dus. In de meeste gevallen is deze hulde helaas postuum.

Artis voor de oorlog

Voor de Tweede Wereldoorlog bevindt Artis zich in een uitzichtloze situatie. De tuin is verouderd, het aantal leden en bezoekers is dramatisch laag en er zijn schulden. Het is onmogelijk om te investeren in noodzakelijke vernieuwingen. Artis moet sluiten. Door de inspanningen van de voorzitter van Artis, Robert May, die van Armand Sunier en het Artis Reddings Comité, eind 1937 door vooraanstaande Amsterdammers opgericht, lukt het om het tij te keren. In 1938 viert Artis het honderdjarig bestaan groots, ook om steun te krijgen van pers en publiek. Na moeizame onderhandelingen nemen de gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland in 1939 de grond, gebouwen en inventaris van Artis over. Artis is voortaan, anders dan een deftige sociëteit voor welgestelde Amsterdammers, een instelling die zich met ondersteuning van de overheid richt op iedere burger, rijk of arm.

Er bestaan al enige tijd plannen om de tuin te vernieuwen. Zo zijn er plannen voor nieuwe dierenverblijven, die meer aansluiten op de natuurlijke leefomstandigheden van de dieren. Dit is beter voor de dieren en het is aantrekkelijker en leerzamer voor het publiek. De eerste vernieuwingen verwezenlijkt Artis voor de Duitse inval. In 1939 opent Artis de Kinderboerderij en aan het eind van dat jaar schenkt het Artis Reddings Comité de dierentuin een jong olifantje, geboren in het Circus Strassburger dat dan in de RAI optreedt. Beide aanwinsten krijgen uitgebreid aandacht in de pers. Via een prijsvraag krijgt het olifantje de naam GINA, de afkorting van Geboren In Nederland Amsterdam.

Directeur in oorlogstijd

In de oorlogsjaren is dr. A.L.J. (Armand) Sunier directeur van Artis. Hij staat bekend als een bijzonder charismatisch en moedig man. Door zijn Zwitserse afkomst weet hij de Duitse bezetter in perfect Duits op zéér correcte wijze te vertellen wat een dierentuin en haar werknemers zoal nodig hebben om de zaak draaiende te houden. In Duitsland bestaat grote belangstelling voor dierentuinen, vrijwel iedere grote stad in Duitsland heeft een dierentuin. Vooral het fokprogramma voor de Wisent of de Europese bizon, waarin Artis een prominente rol speelt, past goed in de ‘Germaanse behoefte’ aan een echt Europees oerdier. Hoewel Duitse dierentuinen meerdere poging ondernemen om zich dieren van Artis toe te eigenen, is de heer Sunier allesbehalve haatdragend. In 1945 voegt hij Heinz Heck, de oud-directeur van de Berlijnse dierentuin en beslist niet van onbesproken gedrag, toe: ‘Het is niet jouw schuld dat je Duitser bent, maar je lot.’

Sunier laveert tussen de onmogelijke maatregelen van de bezetter en de veiligheid van de dieren, medewerkers en bezoekers van de dierentuin. De Duitsers confisqueren enkele zalen en ze bouwen verschillende schuilplaatsen in de tuin voor het geval van aanvallen. Op een slimme en diplomatieke manier correspondeert Sunier met andere dierentuinen over uitwisseling van dieren en oprakende voedselvoorraden. Hij weerstaat een onophoudelijke stroom brieven van Duitse handelaren en Duitse dierentuinen met de vraag wanneer ze dieren van Artis kunnen ophalen. Soms reden hun vrachtauto’s al voor of stonden er reeds treinen op het naastgelegen rangeerterrein klaar.

Armand Sunier was directeur van Artis van 1927 tot 1953. Hij overleed in 1974 op 87-jarige leeftijd.

Juli 1941 Bommen op Artis

In de nacht van 13 op 14 juli 1941 raken geallieerde brandbommen, bedoeld voor het spoorwegemplacement aan het Entrepotdok (de huidige uitbreiding van Artis), een aantal gebouwen van Artis. Het hoofddoel van de geallieerden is de vernietiging van enkele goederenwagons met daarop enorme spiegels en zoeklichten van de Duitse luchtafweer. De bommen vallen echter ruim veertig meter naast het beoogde doel. Artis beschikt over vuurwapens. Enkele medewerkers en directieleden zijn getraind in het gebruik ervan. Het verklaart waarom de heer Portielje, de heer Sunier en zijn zoon Armand in pyjama bij de roofdieren klaarstaan met de wapens van Artis in de aanslag, mocht er een uitbraak dreigen. De aanwezige medewerkers assisteren de brandweer.

Voor de mensen en dieren van Artis loopt het allemaal wonderlijk goed af, maar de materiële schade is enorm. Het nijlpaardenhuis, de timmermanswerkplaats, de wagenkamer, de paardenstal en het skelettenmuseum branden grotendeels af. Bommen treffen het giraffenhuis, de keuken van het Apenhuis, het Zoölogisch Laboratorium, de Wisentenperken en de hooizolders boven de Roofdierengalerij evenals de woning van de chef dierverzorging, de heer Bol. De brandweer durft de Roofdiergalerij niet in om de brand te blussen. Pas als de heer Sunier en zijn zoon Armand alles als veilig beoordelen, zijn ze bereid om de bluswerkzaamheden voort te zetten. Artis ontsnapt op het nippertje aan een ramp. Het gezin van de chef beplantingen, de heer Krijger, vindt die nacht onderdak in de directeurswoning. De voedselvoorraden, die Artis in het begin van de oorlog heeft aangelegd, blijven gelukkig gespaard. Op 17 juli 1941 schrijft de heer Sunier:

Door een gelukkige samenloop van omstandigheden werd geen mensch en geen dier gedood of zelfs maar gewond. (...) Dat niet grootere schade is aangericht en geen ongelukken zijn voorgekomen is ongetwijfeld te danken aan het zeer snelle en krachtdadige optreden van den onmiddellijk door ons gealarmeerde brandweer (...).

September 1941 Dierentuinverbod voor Joden

In september 1941 verbiedt de Duitse bezetter de Joden om vanaf nu ‘welke openbare instelling dan ook’ te bezoeken. Zij mogen geen dierentuinen, schouwburgen, cabarets, bioscopen, concerten, bibliotheken en leeszaal meer bezoeken. Al eerder dat jaar werd het Joden verboden om samen met niet-Joden in hetzelfde orkest op te treden en om zwembaden en parken te bezoeken. Er verschijnen overal borden ‘Voor Joden verboden’. Ook worden Joden geweerd uit alle verenigingen en stichtingen zonder economisch doel. Vanaf november moeten zij hun lidmaatschap opzeggen van verenigingen waarvan ook niet-Joden lid zijn.

Voor de Joodse gemeenschap is het dierentuinverbod de zoveelste catastrofe want de dierentuin is, vooral tijdens de sabbat, bijzonder populair bij de talrijke Joodse omwonenden. Voor sommige Joodse kinderen betekent Artis een ontsnappingsmogelijkheid voor de alledaagse spanning. Dit geldt bijvoorbeeld voor Francisca Verdoner, die vanaf 1942 als meisje vlakbij de dierentuin is ondergedoken:

Artis het enige lichtpuntje in mijn leven. Ik was vooral dol op de kinderboerderij, waar ik de dieren in mijn armen kon nemen.

Winter 1941 Voedselvoorziening in gevaar

De energieke en inventieve heer Sunier weet met veel overredingskracht een forse toewijzing los te peuteren voor de benodigde hoeveelheden hooi, stro en een redelijk assortiment vis, vlees, groente, fruit en zaden. De dieren en mensen in Artis hoeven nu geen hongerdood te sterven. Er zijn zelfs sigaretten: boven de leeuwen zitten twee zoons van tabakswinkelier Swaan ondergedoken. En er is meer: dierenarts Folmer opereert een mannelijke orang-oetan aan een kaakabces en verdooft het dier met een allesverlammende dosis cognac.

Toch wordt de voedselvoorziening steeds meer een bron van zorg. Tot december 1944, het begin van de Hongerwinter, lukt het met grote inzet en vindingrijkheid om de voedselvoorziening redelijk op niveau te houden, al worden de rantsoenen kleiner en moet er soms op alternatief voedsel worden overgestapt. Zo krijgen de zeeleeuwen zoetwatervis te eten omdat de Duitsers verbieden op zee te vissen. Grote roofdieren als leeuwen en tijgers krijgen na de zomer van 1943 soms stokvis voorgezet. In de loop van de oorlog koopt Artis in toenemende mate partijen afgekeurd vlees bij abattoirs in de wijde omgeving van Amsterdam.

De autoriteiten zijn zeer coöperatief. Artis krijgt voedsel via de Sectie Bijzondere Diergroepen van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Ook krijgt Artis grote hoeveelheden oud brood en andere voedselresten uit de keukens van de Duitse Kriegsmarine, die gevestigd is op het vlakbij gelegen Marine Etablissement. De voedselvoorziening voor de hoefdieren is aanmerkelijk eenvoudiger te regelen dan die voor de roofdieren, de vogels en de apen. Koetsier Veldhuis voert voor hen per paard en wagen hooi aan uit de omliggende polders en vooral van de Oosterbegraafplaats. Die heeft voldoende takken en vers gemaaid gras voorradig. Artis heeft twee koeien: ze zorgen voor melk om voor enkele vogelsoorten, apen en kleine zoogdieren een zogenaamde 'stremming' te maken. Dit is een mengsel van melk en diverse voedselingrediënten voor dieren met speciale voedingseisen.

Hoewel het net lukt om de dieren in leven te houden, is de nood hoog. Met een aanvulling van in de tuin gevangen eenden en duiven, een stuk afgekeurd, maar wel door en door gekookt vlees en als grootste traktatie restanten rijst met stroop van ingekookte suikerbieten, gaat het net. Overigens zijn suikerbieten

in ongekookte toestand gevaarlijk: goed bedoelde voederpogingen met stukjes suikerbiet van bezoekers kosten enkele dieren het leven. Ook een bewaker van het Bevolkingsregister overleeft een te overvloedige maaltijd van rauwe suikerbieten niet. Ten slotte worden de graanzolders aangeveegd: de resten van de voor de oorlog aangelegde enorme voorraden graan, zonnebloempitten, millet, hennep en pinda's dienen nu om brood van te bakken. Niemand klaagt over de meegebakken rattenkeutels, zo langzamerhand een substantieel deel van de grondstoffen. Maar dan zijn we al in de Hongerwinter aangeland.

Oktober 1942 Razzia's in de dierentuin

De bezetting woedt in alle hevigheid. De enige Joodse medewerker, de heer Polak, beheerder van het Insectarium, wordt noodgedwongen ontslagen en Joodse bezoekers zijn niet meer welkom. Op slechts tientallen meters afstand van Artis bereikt de oorlog een dieptepunt door de deportatie van de Nederlandse Joodse gemeenschap. Wekelijks transporteren verscheidene trams Joodse medeburgers van het regionale verzamelcentrum in de Hollandsche Schouwburg naar het Muiderpoortstation. Daar staan de treinen gereed om ze naar het concentratiekamp Westerbork te brengen. Dit terwijl tegelijkertijd binnen de hekken van Artis velen een veilig onderduikadres in de dierenverblijven vinden. Een enkele keer is er een razzia, de Duitsers willen ook de gebouwen doorzoeken waarin de dieren huizen. Dit moet Artis natuurlijk toestaan, maar de Duitsers krijgen wel de boodschap dat sommige dieren levensgevaarlijk zijn of een gevaarlijke besmettelijke ziekte hebben. De Duitsers zoeken daarom nooit verder dan hun neus lang is en ze laten de onderduikers, die met kloppend hart in hun duistere en ongerieflijke schuilplaatsen zitten, ongemoeid.

Een van de buurtgenoten van Artis vertelt dat hij zich in de oorlog 'boven de runderen en achter de roofvogels' in de oorlog heeft verstopt samen met zijn broer:

Vader had een apotheek in Kattenburg, later verhuisd naar Rapenburg omdat de Duitsers heel Kattenburg ontvolkten vanwege de Marinekazerne. Leeftijd 14 jaar toen oorlog begon. Het leven speelde zich grotendeels af in Artis, moeder ging met het stopmandje met sokken naar het Fazantenlaantje bij de Ibissen en achter het Verkade-huisje. Op 17 jaar boven de Runderstal ondergedoken want ik moest in de Arbeitsdienst (bomen rooien in Nederland, veel zingen, zelfs zangles, paar maanden in losse weken met broer van 24 jaar, totaal ongeveer zes man). Verstopt in het Nachtdierenhuis, direct links om de hoek was een dagverblijfje voor de oppassers en daarboven was een opslag voor hooi en dergelijke waar we ons verborgen. De verlichting door drijvertjes. Geen verwarming, maar lekker op temperatuur door al die runderen. Is met het hoofd door een glazen deur gevallen in het reptielenhuis. Als het onveilig leek dan in de stal, was de hele dag in Artis, stond gewoon naast de Duitse soldaten en hielp oppassers Jan van der Groep (vogels), Theo Ekelschot, Cor Wiers (apen en roofdieren, kreeg klap van een leeuw), Schalkwijk (apen), en les Bol (Kinderboerderij, broer van Baas Bol), Bollee (reptielen). Voedselmagazijn

was bij Baas Bol en van daar brachten we eten naar de verschillende stallen, maar er verdween ook wel eens iets in onze eigen zak.

Ooit werd een wild rund geslacht voor de consumptie. 's Winters zaten we veel bij de reptielen vanwege de warmte. Mevrouw Duif van der Brink, een Joodse onderduikster, zat bij de Kleine Zoogdieren, liep overdag gewoon door de tuin en hielp ook met papegaaien opbergen voor de nacht. Het eten werd gebracht door zijn moeder of door ander vertrouwde mensen en soms kregen we brood van de oppassers. Nooit een razzia geweest, Sunier met paraplu en zwierig Duits had de zaak altijd in de hand, veel natuurlijk gezag. Wassen deden we bij de kranen bij de dieren beneden. Er werd niet gerookt in het hooi. Het laatste oorlogsjaar zat ik bij een broer op zolder in Zuid.

Maart 1943 De aanslag op het Bevolkingsregister

Vanaf 1939 verhuurt Artis de Concertzaal aan de Plantage Kerklaan 36-38 aan de gemeente Amsterdam om er het Bevolkingsregister te huisvesten. In ruil hiervoor krijgt Artis van de gemeente een grote serre aan het restaurant; het is vermoedelijk de voorloper van de huidige Flamingoserre. Het Bevolkingsregister bezit onder meer de gegevens van ongeveer zeventigduizend Amsterdamse Joden. Het accurate persoonskaartensysteem met vermelding van de godsdienst van betrokkenen (!), maakt het de Duitse bezetter wel bijzonder gemakkelijk om de Joodse burgers op te sporen. Een verzetsgroep, bestaande uit studenten en jeugdige kunstenaars onder leiding van Gerrit van der Veen en Willem Arondéus (schuilnaam Smit), pleegt daarom in de nacht van 27 maart 1943 een aanslag op het Bevolkingsregister om deze gegevens te vernietigen.

Als politieman verkleed zetten ze de aanval in vanuit Artis. Nadat ze de bewakers van het Bevolkingsregister overmeesterd hebben, geven ze die een verdovende injectie. Via de achterdeur dragen ze de bewakers Artis binnen alwaar ze hen op de grond achterlaten. Eenmaal binnen in het Bevolkingsregister, trekken ze verschillende laden open en storten de inhoud op de vloer. Vervolgens steken ze de zaak in brand en proberen het geheel te vervolmaken door explosieven tot ontploffing te brengen. Ze gebruiken springstoffen die reeds in 1940 zijn gestolen uit een magazijn in de Vesting Naarden. Een enorme ontploffing alarmeert de nachtwaker van Artis. Hij vindt de bedwelmden en geknevelde bewakers van het Bevolkingsregister in de dierentuin en waarschuwt de brandweer. Die reageert echter opzettelijk traag op de melding. De persoonskaarten blijken overigens moeilijk vlam te vatten, maar dankzij solidaire brandweermannen is de waterschade aanzienlijk.

De Duitsers pakken niet veel later de meeste aanslagplegers op en executeren ze. De enige leden van de verzetsgroep die de oorlog overleven, zijn Cees Honig en Willem Beck (zie ook het boek *Gerrit Jan van der Veen* van Albert Helman en de *Vrij Nederland* van 5 mei 1984). Het uiteindelijke resultaat van de aanslag valt tegen, maar het morele effect is enorm. De spectaculaire actie baart opzien in geheel Nederland en uiteraard ook bij de medewerkers van Artis: 'De zwartgeblakerde papieren hingen in de bomen. Het was zoiets fantastisch. Iedereen was opgetogen.'

Na het herstel van het gebouw vervangt een plat dak het oorspronkelijke zadeldak. Op de zijgevels van de belendende panden zijn de contouren van de oorspronkelijke daklijn nog te zien, dit is een monument op zich. Een herinneringsplaquette naast de hoofdingang aan de kant van de Plantage Kerklaan vermeldt de datum van de overval en de namen van de omgekomen verzetshelden.

Oudere Amsterdammers spreken overigens nog met weemoed over het gebouw als hun 'gratenpakhuis'. Dit komt omdat er vanaf 1968 skeletten en preparaten staan van het dan grotendeels leeggehaalde Groote Museum. Ze staan daar in afwachting van verhuizing naar de Universiteit van Amsterdam aan de Mauritskade. De ramen aan de Plantage Kerklaan bieden een goed zicht op de verzameling, vandaar.

Voorjaar 1944 Getuigenissen van onderduikers

Het blad *Fotonieuws* van de NSB is vol lof over Artis want de Joden hebben gelukkig geen invloed meer op de dierentuin. Op het toegangshek prijkt een bord 'Verboden voor Joden'. Dankzij onder meer deze goed reputatie bij de nationaal-socialisten kan Artis een veilige schuilplaats bieden aan Joodse onderduikers. De dierentuin met de vele gebouwen en nachtverblijven leent zich daar natuurlijk uitstekend voor. Oppasser Van Schalkwijk vertelt hoe hij bij een razzia Joodse jongens door een achterdeur de tuin binnen laat:

We gingen daarna meteen naar de apenrots toe waar ik een plank over het water legde. Zij zaten dan in de rots bij de apen. Door het water om de rots hadden de Duitsers natuurlijk geen erg dat er joden zaten.

Ook verzetsmensen en onderduikers voor de Arbeitseinsatz vinden een schuilplaats in Artis. De verzetsman Henk Blonk duikt in 1942 onder in Artis omdat de Duitse politie hem zoekt:

Ik sliep in het hok van de chimpansee. Het barstte er van de kakkerlakken. Ze liepen over me heen en hebben zelfs een stuk van mijn wenkbrauw opgevreten. In de kooi ernaast zat de gorilla Japie. Japie zat me de hele tijd door een gaatje in de wand te beloeien. Je dacht redelijk veilig te zitten maar die aap verlinkte eigenlijk alles.

De grootste groep vaste onderduikers bestaat echter uit de medewerkers van Artis zelf. Leeuwenoppasser Cor Wiers vertelt:

Natuurlijk kreeg ik, net als de anderen, oproepen om in Duitsland te werken, maar het lukte Sunier steeds opnieuw om voor een Ausweis te zorgen. Er waren ik weet niet hoeveel oppassers 'onmisbaar'. Maar in de loop van 1943 moesten we toch onderduiken. Ik zat met een man of twintig boven de roofdieren. Daar hadden we van balen hooi een heel huis gemaakt waar we eindeloos hebben gekaart.

Behalve op de hooizolder boven de roofdieren zijn er vaste onderduikplekken gemaakt achter de ronde volière en in het nachtverblijf van de ijsberen. Op die laatste plek verblijft beeldhouwer Arie Teeuwisse:

Eerst sliep ik in het atelier van mijn leermeester Jaap Kaas, die was ondergedoken in Rotterdam. Later verhuisde ik naar het nachthok van de ijsbeer. Daar sliep ik meestal met een man of drie, vier op houten schotten met stro. De hele dag stonden er suikerbieten op een kacheltje te koken. Dan aten we 's avonds de stroop op brood. Ik herinner me dat we ook eens struisvogelei hebben gegeten en taai vlees van een oude karbouw die was doodgegaan aan een longontsteking.

De heer Sunier is er natuurlijk van op de hoogte dat er onderduikers in de dierentuin verblijven. Hoeveel mensen er korte of langere tijd in Artis een schuilplaats hebben gevonden, is onbekend. Schattingen lopen uiteen van tweehonderd tot driehonderd mensen. Artis blijft tijdens de Tweede Wereldoorlog, op een enkele kleine razzia na, een grondige razzia bespaard.

November 1944 Dood en verderf

Het verhaal gaat dat de dieren de oorlogsjaren goed doorkomen en dat de tuin onder de gegeven omstandigheden normaal functioneert. Een naar de Verenigde Staten van Amerika geëmigreerde Amsterdammer schrijft echter:

Vanaf klein kind ging ik ELKE Zondagmorgen met mijn vader en moeder naar Artis. Dat was een 'ritueel' in onze familie, behalve gedurende de zomer-vakantie, want wij hadden een zomerhuis in Apeldoorn. Ik weet zelfs de namen van bepaalde dieren nog. De 'leegstand' in Artis in november 1944 was inderdaad 'afgrijselijk' en buitengewoon droevig. Bovendien heeft dit bezoek aan Artis in november 1944 bijna mijn leven gekost. In november 1944 (ik was toen twaalf jaar) wist ik mijn vader over te halen om met mijn broertje en zusje naar Artis te mogen gaan. Gedrietjes liepen wij, in de kou, vanuit de Euterpestraat helemaal naar de Plantage Middenlaan. Er was niemand in de kiosk om toegangsgeld te innen, de kiosk was dicht. De hekken stonden open. We hadden drie boterhammen bij ons (...) Er waren bijna geen dieren meer en de paar dieren die er nog waren, waren vel over been. Nog twee leeuwen op het Kerbert Terras met die vijver ervoor, een olifant zo mager als een lat. Het krokodillen en reptielenhuis zat dicht, geen verwarming meer voor deze tropische dieren die vermoedelijk allemaal dood waren. De deuren van het nijlpaardenhuis stonden open en de stank was vreselijk. Een nijlpaard dreef op zijn rug in die kuip, dood natuurlijk. Wij zijn weggerend. Bij het zeeleeuwenterras en grot, helemaal achter in de tuin, hebben wij onze 'lunch' gegeten, er waren ook geen zeeleeuwen meer en het bad was leeg. Er was hoegenaamd geen publiek in de dierentuin, wij waren de enigen.

December 1944 Begin van de Hongerwinter

Tegen de jaarwisseling wordt de voedselsituatie nijpend. De Hongerwinter zet in alle hevigheid in. Het is ook moeilijk voor de medewerkers van Artis dat er soms nog wel voedsel is voor de dieren, maar dat er buiten de poort verschrikkelijke honger wordt geleden. Er vallen zelfs doden. De heer Sunier, die eerder in de oorlog strenge woorden spreekt tegen personeelsleden die zich 'Uit egoïstische neigingen meer vergrijpen aan het eigendom van het Genootschap dan door werkelijke nooddrift althans eenigszins geëxcuseerd zou kunnen worden', knijpt nu een oogje dicht als het personeel met de dieren mee-eet.

Als de bevrijding nabij lijkt, krijgt de instandhouding van de dierentuin weer hoge prioriteit want anders, zo waarschuwt de heer Sunier: 'Zou na den oorlog het gevaar van een sluiten van den tuin kunnen dreigen.' Door het gebrek aan steenkool zijn steeds minder gebouwen te verwarmen. De secretaresse van de heer Sunier, mejuffrouw W.G. van der Pelt, vertelt: 'We zaten op kantoor met truien en jassen aan, terwijl het in het reptielenhuis lekker warm was.'

Voor de hongerige Amsterdamse bevolking is het voedsel in Artis verleidelijk. Zo jat Co Eijgenhuizen, al vele jaren de schoonmaker van het Verzetsmuseum, als jongetje brood bij de beren:

We waren broodmager en glipten door de spijlen van het hek naar binnen. Dan verstopten we ons in de bosjes, en als de voedselkar langs was geweest probeerden we met kromme breinaalden en stokken met een spijker de boterhammen uit het berenhok te pakken. We moesten oppassen, want die beren konden flink uithalen. En we moesten ook oppassen voor de bewakers, want als die ons snapten, kregen we een flinke draai om ons oren.

De oppasser Cor Wiers herinnert zich deze bezoekers, die met takjes het eten uit de apenhokken naar zich toe halen:

Het voeren van de apen gebeurde daarom zo vroeg mogelijk als er nog geen publiek was. 's Nachts moest er op verschillende plaatsen in de tuin gewaakt worden om te voorkomen dat mensen van buitenaf dieren zouden stelen, wat wel eens gebeurde. Ik kreeg toen, het was tegen het eind van de oorlog, de wacht in een hokje bij de Kinderboerderij. Tegen twaalf uur geloofde ik het

wel en ben gaan slapen. Maar de volgende morgen! Tot mijn grote schrik zag ik allemaal bloed... Ze hadden een varken geslacht. Sunier was niet kwaad op me en besloot dat we het andere varken zelf maar moesten slachten, voordat het ook gegapt zou worden. We kregen er allemaal een stuk van.

De diefstal van een aantal kippen, eenden en ganzen en zelfs eens een heel varken van de Kinderboerderij zijn illustratief voor de situatie in de stad Amsterdam. Schrijnend zijn vooral de ooggetuigenverslagen van de sterk vermagerde kinderen, die met hun dunne armpjes stukjes brood uit de apenkooien proberen te halen, en de smeebeden van de hongerige Amsterdammers als het vlees van het voedselmagazijn over de Plantage Doklaan naar de roofdieren wordt vervoerd. Omwonenden zeven zelfs niet geheel verbrande kooltjes uit de as voor hergebruik.

Februari-maart 1945 Vindingrijkheid

De voeding van de roofdieren is natuurlijk het grootste probleem. Weliswaar heeft de heer Sunier zo'n dertigduizend kilo vlees opgeslagen in een gehuurd vrieshuis, vlees voornamelijk afkomstig van noodslachtingen en verdrongen paarden en runderen uit de geïnnundeerde gebieden rond Amsterdam en Utrecht, toch blijft de nood gedurende de oorlogsjaren hoog. Zo krijgen de roofdieren regelmatig overtollige of gestorven dieren van Artis voorgezet. Dezelfde weg gaan de vele particuliere dieren waarvan de eigenaars zijn gedeporteerd of het onderhoud niet langer kunnen dragen. De preparateurs Graat en Rozendaal verwerken de gestorven dieren in Artis vakkundig, waarbij de voedselvoorziening en het wetenschappelijk belang om voorrang strijden. De koetsier Rein Veldhuis stroopt met zijn twee paarden met wagen alle abattoirs uit de omgeving af. Als er in Amsterdam op een kwade dag niets meer is te krijgen, presteert hij het om in een etmaal heen en weer naar Schagen te rijden. De Hongerwinter is overigens een topjaar wat het bezoekersaantal aan de dierentuin betreft. Enkele dierenverblijven zijn nog verwarmd en er is stiekem wel wat eten uit de hokken van de dieren te snaaien.

De vindingrijkheid is groot als het erom gaat de levende have in leven te houden. Zo komen vele reuzenslangen de oorlogsjaren door op een dieet van ratten en verwilderde katten. Ratten bevolken in reusachtige aantallen de stallen. Het is niet dat er zoveel eetbaars is te vinden voor deze mee-eters, integendeel, de oorzaak is de grote schaarste aan bestrijdingsmiddelen. Het loont trouwens de moeite om de ratten te vangen want de medewerkers van Artis krijgen vijf cent per rat. Verder verzamelen schoolklassen enorme hoeveelheden beukennootjes, eikels en ander eetbaars voor hun dierentuin. Aan het eind van de oorlog krijgen de grote katachtigen enige tijd stokvis te eten; na aanvankelijke tegenzin eten ze het toch op. Honger maakt niet alleen voor de Amsterdammers rauwe bonen zoet.

April 1945 Haperingen in de stroomtoevoer

In de laatste oorlogsjaren is de elektriciteitsvoorziening een vrijwel continu probleem. Alleen het Aquarium, met de lucht- en waterpompen natuurlijk de belangrijkste verbruiker, is nog op de stroomvoorziening aangesloten. Met de hulp van enkele gemeenteambtenaren tapt Artis illegaal elektriciteit af. Dat doet ze van een speciale elektriciteitskabel die langs de trambaan loopt naar het hoofdkwartier van de Grüne Polizei in het Koloniaal Instituut, het huidige Koninklijk Instituut voor de Tropen.

De ramp is compleet als op 14 april 1945 deze laatste stroomtoevoer uitvalt. Hoewel de rest van het ingevroren vlees grotendeels verloren gaat, kan een in allerijl door gemeenteambtenaren aangevoerde benzinemotor de watercirculatie in het Aquarium net op tijd overnemen. De vaten benzine, die de heer Sunier in de tuin heeft verstoppt als de oorlog uitbreekt, bewijzen dan goede dienst. Er is net voldoende benzine om de motor aan de praat te houden tot de bevrijding. Vanaf 8 mei 1945 schenkt het Canadese leger de dagelijks benodigde honderdtwintig liter benzine en smeermiddelen.

Mei 1945 De bevrijding van Amsterdam

Op vrijdagavond 4 mei 1945 tekent Duitsland officieel de capitulatie en is de oorlog afgelopen. Het duurt echter nog vier dagen voordat een grote troepenmacht van de geallieerden Amsterdam binnentrekt. Op zaterdag 5 mei 1945 trekken duizenden Amsterdammers in de richting van de Amstellaan (Vrijheidslaan) en de Berlagebrug om feestelijk uitgedost de bevrijders te verwelkomen. Op een enkele geallieerde patrouille na blijft de grote intocht echter uit. De situatie in Amsterdam is na de capitulatie nog steeds gevaarlijk omdat de Duitsers zich weigeren over te geven aan de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) en de andere gewapende ondergrondse organisaties. Ze zijn bang voor represailles en willen alleen de wapens neerleggen ten overstaan van de geallieerden.

Op 7 mei 1945 trekt een verkenningsseenheid van de Britse 49e Infanteriedivisie van de frontlijn naar het Westen. De divisie bestaat uit tweeëndertig mannen, waaronder twee oorlogscorrespondenten, en beschikt over vier lichte pantserwagens en zes Bren Carriers. Ze bereiken rond 13.00 uur de grens van Amsterdam. Op dezelfde dag komt het helaas tot een gewapend treffen als op de Dam soldaten van de Kriegsmarine op de feestende menigte schieten. Tweeëntwintig doden en meer dan honderd gewonden zijn het gevolg. Pas op dinsdag 8 mei 1945 leggen de bezetters daadwerkelijk hun wapens neer als de intocht van de geallieerden een feit is. Amsterdam is bevrijd en de feesten kunnen losbarsten.

Door gebrek aan voedsel, brandstof en medicijnen komen tweeduizenddriehonderd Amsterdamse burgers om in de ijzige Hongerwinter. Bovendien zijn veel mensen er geestelijk en veelal ook lichamelijk slecht aan toe. De stad telt, met de Hongerwinter nog maar net achter de rug, duizenden gevallen van hongeroedeem, vochtophopingen in het lichaam als gevolg van ondervoeding. Het wordt de weinige overlevenden van de Jodenvervolging al spoedig duidelijk dat hun weggevoerde familieleden, vrienden en bekenden niet uit de kampen zullen terugkeren. Mannen, vrouwen, kinderen, baby's, hele gezinnen, complete families zijn onder de meest kommervolle omstandigheden onder een wrede terreur vermoord: vergast, de kogel gekregen, opgehangen, verscheurd door honden, bevroren, verhongerd, doodgeslagen.

Zomer 1945 Wederopbouw van Artis

Na de bevrijding herstelt Artis geleidelijk van de oorlog. Daarna is er een overgang van een 'postzegelverzameling' naar een moderne dierentuin. Meer en meer is er aandacht voor wetenschappelijk begeleide fokprogramma's, de instandhouding van beschermde diersoorten, natuurbescherming, educatie en onderzoek, maar ook dierenwelzijn en ethiek. Het dierenbestand komt weer op peil, onder meer dankzij de Joodse Bernard van Leer, die 'altijd goede herinneringen' aan Artis heeft. Een ooggetuige meldt:

De giraffennekken staken uit het schip de *Nijkerk*, die de nieuwe dieren vanuit Zuid-Afrika naar Artis had gebracht. Een wel heel bijzondere geste om dankbaarheid te uiten.

Jan Overgoor meldt ter aanvulling:

Op een zondagmorgen in 1947 werden Sunier en ik op het kantoor van Artis verwacht. Bernard van Leer verscheen daar ook. Het was de eigenaar van het wereldbekende olievatenconcern. Hij kwam Artis een geschenk aanbieden. Het bleek een gift van circa honderdduizend gulden (in huidige waarde wel een miljoen gulden). Voor dit bedrag moesten dieren worden aangeschaft. De collectie in Artis was inderdaad aardig uitgedund door de voorgaande woelige jaren. Die gift was uiteraard zeer welkom. Maar het bijzondere eraan was de reden waarom de heer Van Leer dit deed. Hij vertelde dat hij als jonge jongen, zeg maar jongetje, veelvuldig Artis bezocht. En bij die bezoeken vroeg hij honderduit over de dieren aan de oppassers en andere medewerkers van Artis. Geen moeite was hen te veel om zijn vragen te beantwoorden en toe te lichten. Het resultaat na veertig, vijftig jaar was dit voortreffelijke geschenk. Een en ander maakte diepe indruk op ons.

Bernard van Leer heeft grote belangstelling voor dieren. Hij bezit zelfs nog enige tijd een eigen circus. De heer De Meijer, een naaste medewerker van Bernard van Leer schrijft later in een brief aan Wim, de zoon van Bernard van Leer:

Je vader zat graag op zijn eentje in Artis. Kort na de bevrijding gingen we er samen heen om te ontdekken, dat Artis vrijwel verlaten was. 'Zoek Portielje eens op, ik heb nog met 'm in de klas gezeten...'. Portielje bleek alweer telefoon te

hebben. 'Portielje, hier Bernard van Leer. Wil je een olifant van me hebben?' Alles draaide uit op een vrachtboot van de Mij. Nederland, van binnen ingericht door Artis. In Zuid-Afrika hadden de heren van Metal Containers goede contacten. En het geheel kwam onder leiding van je oom Munt.' 'Munt zal daar plezier in hebben, De Meijer, let op,' zei je vader. 'Er moet een orang-oetan bij zijn, nee twee, jij en ik. En er moet ook een papegaai bij, die mij leert kennen en 'rotzak' tegen me roept.' (Micheels, P., *De vatenman*. Uitgeverij Contact, Amsterdam, 2002).

Na de oorlog komt ook het contact tussen verschillende dierentuinen langzaam maar zeker weer op gang. In de oorlog is er hooguit contact met Nederlandse en Duitse collega's. Op een enkel geval na, zo blijkt uit een brief van de heer Sunier aan zijn Londense collega Huxley in 1945:

Wat heerlijk om weer een teken van leven te horen, nadat ik had gehoord dat je de Zoo had verlaten. Op afstand heb ik jou gehoord, wanneer ik met mijn hoofd in de kast naar de illegale radio aan het luisteren was.

De veelal door oorlogsgeweld geteisterde dierentuinen proberen hun gedecimeerde dierenbestanden weer op peil te brengen waardoor er een omvangrijke onderlinge ruilhandel begint. De dierenhandel floreert welig.

Het internationale verbond van dierentuindirecteuren komt in 1946 voor het eerst weer bij elkaar in Antwerpen. De Duitsers krijgen geen uitnodiging.

